

Kawkaz we awarlar / makalanyň dowamy

Category: Kitapcy, Sözler, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 23 январа, 2025

Kawkaz we awarlar / makalanyň dowamy L.Gumilyev “Ak Hunlar” olarak adlandırılan Eftalitleri (Yeda) Çin’den kovulmuş Ari tayfaları-Badi (“Ak Di”) ile ilgilendirir ve onları Afridilerin menşei ile alakalandıran Hindukuş’taki Aparitlerle aynı olduğunu ifade eder. O, boy adının ve fiziki tipin benzerliğinin hem de Ak Dilerin Çin’den kovulması ve Aparitlerin Hindikuş’ta tespit edilmesi tarihlerinin (M.Ö. VII. asır) uygunluğu ile de ispat edildiğine dikkat çeker ve eski Uygurları, Badilerin kolu olan Çidi (“Kırmızı Di”) boylarının varisleri olarak görür. L.Gumilyev Di birliğinin Hun, Dunhu, Tele, Tangut boylarının ve bazı Çin sülalerinin etnogenezinde iştirak ettiğini gösterir ve Di fiziki tipinin eski Hunlar için karakteristik olduğunu ve onların sonradan Mongoloid karışmasına maruz kaldığını ifade eder. O, tarihi Mongolların (ProtoMongollar) da Avropeoid olmalarını ve hatta XI. asırda Sibiryadan gelen Mongolların (sonraki Moğolistana) ve o cümleden, Çingiz hanın neslinin (Borciginler-“boz gözlüler”) komşu Tatar boyları tarafından Mongoloidleştirilmesine dikkati çeker.[61]

Söylenenleri dikkate alarak “Kermihion” (“Kırmızı Hionlar”) olarak adlandırılan Hionitleri, Uygurların ecdadları sayılan Çidi (“Kırmızı Di”) ile bir saymak ve bununla onların Oğur halkları gibi takdim edilmesini (Thephiıtag Simocatta), Çin ve Arap kaynaklarının Eftalitleri Yuecilere ve Sogdlulara yakın olarak gördüğünü yahut kaynakların Kidaritleri, Hionitleri ve Eftalitleri birleştirdiğini izah etmek mümkündür.

Elbette, muhtelif unsurların kaleydoskopik şekilde değişen şekillerinden ibaret olan halkların menşei hakkında kesin bir fikir söylemek oldukça zordur. Lakin bu mürekkep etnogenetik zeminde her nasılsa bir unsur baskın oluşmuş ve bu, fiziki ve

içtimai uygulamalara daha çok maruz kalan antropolojide, günlük hayatta, dilde değil, sürekli değişmeye müsait olan psikolojide daha çok ortaya çıkmaktadır. Muhtelif dil ailelerine ve antropolojik gruplara ait olan halkların dini görüşlerindeki, mitolojilerinde, içtimai-siyasi, sosyal-iktisadi terminolojilerdeki benzerlikleri de tarihi hafızanın sürekliliği olarak değerlendirmek mümkündür.

Çin kaynaklarında Yuebanlarla ilgili bilgilerde ilk defa Karlı Çovgun, yağmur kar yağdırabilen efsuncular hakkında rivayetlere rastlanır. XV. asırda Orta Asya tarihi ile ilgili hadiselerde, esasen Kırgız kayıtlarında aynı motifler görülmektedir.[62] Bu efsun Turan kahramanı Afrasyab'a, Sibiryanın Türk-Mogol halklarında demir zırhlı Abaaslara, Kafkasya nartlarına (nord-kuzey) Avrupa'da Avarlara[63] ve Macar muhitinden olan Kabarlara, Arap kaynaklarında Zirehgiranlara (Kubaçi) ve Kafkasya halklarına ait gibi görülür. Gürcü ve Dağıstan kaynaklarında ve folklor materyallerinde bu rivayet Car-Tala halkının tarihi arazisinde ortaya çıkan olaylarla ilgili olarak nakledilir ve eski zamanlardan XIX. asra kadar muhtelif tarihi devrilere uygun bir yorumlama olur.[64] Turanlıların, Türkmenlerin, Türklerin menşei Afrasiyapla (Frankrasyan, Alp Er-Tonga) alakalandırılır. Bu etnonimlerin menşei "Türk" sözünün menşei ile aynıdır. Türk etnoniminin Hazar denizinden Sır- Derya'ya kadar uzanan arazisinde yaşayan halkara ait olduğu ve ilk önceleri etnik değil, sosyal mana bildirdiği ifade edilmektedir. Bu etnonim Türkçe "Türk"- "kuvvet" ("güçlü") kelimesi ile izah edilmektedir. ("miğfer"), "genç yigit" vs. anlamları da vardır.[65] Türkçe "Türk"- "güçlü" sözü Hitit dilinde tar h.-güçlü olmak; galip gelmek fiiline benzemektedir. (karşılaştır: Assur. Taur (Tavara)-güç, kuvvet).[66] Bu kökle ilgili olan acaip, güçlü, kahraman ve Demiurg tanrı-Tarhu (Tarhu-Wassu; Tarhunt) Avrupa'dan başlayarak Ön Asya, Orta Asya, Hindistan, Çin'e kadar aynı isimle, aynı özelliklere, aynı unvanlara sahip tanrıların prototipi olmuştur. Avara-Sergerdan (karşılaştır: Vavilon, "Hapiru", h.-ir. "Avara", lat. Erro..) savaşçıların,

fatihlerin, demircilerin, çobanların, musikişinasların, pehlivanların, havarilerin, dervişlerin ve tacirlerin yaydıkları ve Giksos-Aslardan başlayarak sufi Türkmenlere dek secde edilen Tor kültü ile ilgili yansımaları Sami, H.-Avrupa, Türk, Fin-Ugor, Kafkasya dillerinde bulunmaktadır.[67]

Sibirya Türkleri ibadet ettikleri putlara tös-töz-tör derler ki, bu da hem temiz ruhlara, hem de korkunç kara kuvvetleri ifade ederlerdi.[68] Hitit dilinde Teos da, Tarhu gibi, sınırsız kuvvetler (Dev- Drakon) ve gök yüzü ile alakalandırmaktadır.[69]

Vahşi tabiatla iç içe olan eski halklar -devleri temsil eden Tarku (Tor.) Demiurg- Yıldırım Tanrı fonksiyonundadır ve korkunç Panla (Silvan) veya Faunla ilgilidir. Faun'ın (Pan) Jüpiter taşına veya yıldırımını idare etmek sihrine malik olması bilinmektedir. Pan (Pan, Phanus, Venus, Bonus) beyazlık, bağımsızlık (saflık), divanelik, sofucasına mesudluk ve yek vücutluk (Ak dev), manaları ile techiz edilir. Rum mitolojisindeki Silvanı (Pan) Türk ve Mongol halklarının "Ak Solban" (Çolmon, Çolban, Şolbon.) miti ile mukayese etmek mümkündür.[70] Venera veya Kutup yıldızı ile ilgilendirilen bu mitler de "kementle göğün ağzını açmak" ve yağış, kar yağdırmak motifleri ya da "kurtuluş" misyonunun bazı özellikleriyle alakalandırılır ki, bu da Ayı burcunun (Bendida, Banat Naş) meteoroloji ve yol gösterici rolü, onun yıldızlarına göre kuzey rüzgarlarının ve istikametini tayini ve hem de yıldızların farazi birleştirilmiş şekillerinin kement, şeklinde olması ile izah edilebilir.[71] Bahsettiğimiz, Batı-Doğu ticaret yolları sayesinde oluşmuş şartlarda medeni münasebetler şaşırtıcı değildir. Bu yolla tacirler ve fetihlerle beraber Aslar, Maklar, Sabiler, Nestorianlar, Habrlar, Dervişler "yıldızın aşkına" hareket ederlerdi.

Şapkalı (Tigra Hauda) cihangirler, savaşçılar ve Şapkalı (frok) rahipler, Maklar "Hilaskar" misyonlarını icra ederlerdi. Böylelikle, bu kültün "Bon" talimi, "Vahşi Bun Türkler" ifadesi ve Yuebanların sihri ile ilgisine şüphe kalmamaktadır. Ayrıca, Doğu Türkistan'da arkeolojik kazılarda bulunan materyallerin incelenmesiyle onların mensubu olduğu

Arsilerin dilinin Avrupa dillerinin Batı grubuna (Kelt-Latin gibi) yakın olduğunu göstermiştir.[72]

Budist Vacrayanasını ("Vacra"-yıldırım) Etrüsklerin yıldırım talimi Vego'ya ve Tanrı'nın keramet ve cezasının ifadesi olan Arapça "Vaga" ("takva") kelimesi ile karşılaştırmak mümkündür.[73] Bu benzerliği Anadolu'nun Protohatti dilinin Kuzeybatı Kafkasya'nın arkaik dilleri ile ve hepsinin Afganistan ve Pakistan'ın arasında kalmış arkaik Buruşaski dili ile ve aynı zamanda da diğer dil ailesi Hurri, Urartu dillerinin Kuzey-Doğu Kafkasya dilleri, Küçük Asya, Kıbrıs, Lemnos adaları dilleri ve Etrüsk, Kutî dilleri ile yakınlığı ve tamamının Kutî ve Tohar dillerinin ilişkisi ile izah etmek mümkün olabilir. Eski Pelasglarla (Pulasti) ilgilendirilen Filistin'in ve Suriye'nin Yahudilerinden önceki ahalisine Mısır kaynaklarında ve Tivratta-Hurri (h.r, hori, hurri) denmektedir. Kaynaklar M.Ö. I. asra yakın Aramilerin Suriye ve Mezopotamya'dan sıkıştırdıkları Hurri-Amorey ahalisi arasında İber kavimlerinin olduğunu haber verir. Ön Asya kaynaklarında Kuzey halkları kabul edilen Hurriler "Subarey", kuzey ülkesi Subartu (Subir, Subartu) diye adlandırılır.[74] Bu etnonimleri Rusça "Sever" (Kuzey) ve Türkçe Sibir sözleri ile mukayase etmemiz mümkündür.

S.P.Tolstoy, Harezmi medeniyetinin Hitit ve Hurri birliği ile ilgili olması ihtimalini ileri sürer ve Akad Struven'in yazılarını Hurri abideleri olarak kabul ettiğı de belirtilmiştir. O, Massagetleri, Traklarla ilgililendirir ve Harezmi'nin Orta Doğu dünyası ile Kuzeyi arasında nakil rolünü oynadığını bildirir.[75]

Kutup yıldızı (Cadu-Cuday) ve Magik (Cadu) kuvvetlerle münasebet kuran Kuzey ister Yunanlar, isterse de İranlılar ve ya Çinliler için dünyayı kurtaracak olan kuzeyde batıda (Carbi) yerleşir (kuzey ve Batı birleşir: (Sur. "darbayo"-kuzey, Batı). Mısır Firavun ve İran "şahları "ölmüyor", "Batıda gurup ederler". Yeni otlaklar, askeri ganimet, servetin teminiyle yerlerini değışen halklar aynı ideolojik motiflerle hareket ederler. Göçlerin medeni ve ticaret ilişkilerinin gelişmesine sebep olduğu

düşünülmektedir. Ancak bu tesir karşılıklıdır. Ticaret yolları ve medeni ilişkiler de göçler için zemin oluşturmıştır. Aorsların, Sarmatların, Hunların, Göktürklerin maddi-manevi pazar ifade eden kuzeybatı seferlerinin ticaret endişeleriyle olduğu görülmektedir. Miladın başlarında ortaya çıkan güney ve kuzey istikametli Hun göçlerini de bu maksatla cereyan eden göçlerin devamı olarak değerlendirebiliriz.

Belirttiğimiz gibi, 155'te Tyan-Şa'nda Siyenpilerin karşısına Serlerle aynileşen Avarlar (Apar- Apurimler) çıkar. Lakin Avarların Tanşihayın takibinden kaçan Hunları mukavemetsiz olarak Tien- şan'da bırakmaları onların arasında yakınlığın olması şüphesini doğurur ki, bunu da Hunların terkiinde bulunan Di boyları ile izah edebiliriz. Hionitlerin Var ve Huni boylarından ibaret olduğu bilgisi Avarların (Abar) ve Hunların birleştiği ihtimalini düşündürür. L.Gumilyev'in Hunların Sogd'a dahil olmamaları ve Tarbagatay'ın Batısındaki sahranın kuzeyinden dolaşarak İdil'e gelmeleri fikri[76] doğru gözüküyor. Hunlar, şüphesiz ki, tanınmış kervan yolu ile gitmiş, Talas, Sırderya veya Amuderya boyunca ilerleyerek Hazar'ın kuzeyine ulaşmışlardır. M.Ö. I. asırda Medyalılar bu yolla Aorslara Hind ve Babil malları getiriyorlardı. Bu bilgi Hazar denizinin güneybatısından Kafkasya vasıtası ile ve güneydoğusundan Türkistan vasıtasıyla ticaret ilişkilerinin olduğunu göstermektedir.[77] Hunlar, görüyor ki, önce Alanların nezaretinde olan bu ticaret yolunu ele geçirmişlerdi. Bu durumu Hunların kendilerinin hür ve tehlikesiz ticaret yapabilmeleri amacıyla Avrupada yürüttüğü siyasette de görmekteyiz. 468'de Hunlar Doğu Roma İmparatorluğu ile münasebetler kurmak ve bununla kendi tacirleri için Tuna sınırlarının açılmasını temin etmek istiyorlardı.[78] Çin kaynaklarının V. asra ait bilgilerinde Alanları tabi kılmış Hunların ülkesinden tacirlerin sıklıkla Çin'in Hun menşeli sülaleleri; Bey Lyan ("kuzey Lyan") ve Bey Wei ("Kuzey Wey") yurtlarına akınlar yapmasını göstermektedirler, 30'lu yıllarda Bey Wei (Yuan Vey) gelen sefirler içerisinde Yuebanlar da geçmektedir.[79] Yueban etnonimi de Tarbagatay'dan gelen Hunların Avarlarla

birleştğini gösterir. Onun çin kaynaklarındaki Yu-ven, yani Avarlarla (Aba) ve Apurimle aynı anlamda Yavan (Yunan) – Rumla aynileşmesini söylemiştik. Theophilactus Sinocatta'ta önceleri Türklerin “Kara” olarak adlandırdıkları Til çayının sahilinde yaşayan Uar ve Hunni boylarının birleşmesini belirtir.[80]

Til çayının Kırgız silsilesi ile Karakıstak çayından ayrılan ve yukarı bölümlerinde Karaköl olarak adlandırılan yerin Talas olduğunu tahmin edersek, Hionitlerin (Avar-Han) arazisi Yuebanın arazisine denk gelmektedir ve Yueban Avar-Hun birliğini ifade eden Hionitlerle aynileşir. Ancak, Abarların Tien- şan'dan gelen Siyenpi ordusunun terkibindeki Mukrinlerle birleşmesi de bilinmektedir. Bu ittifakı Uhuan (Dunhu) birliğinde görürüz. II-IV. asırlarda Güney Cungarya'da “Batı Siyenpi Ordu”sunun olduğu bilgisini de ya Uhuan (Dunhu) birliği, ya da, Juan-Juanlarla irtibatlandırabiliriz. L.Gumilyev, Cücen tehlikesi altında birleşmiş olan Abarların ve Mukrinlerin VII. asırda Türkes hakanlığını kurduğunu bildirir ve İli çayının yukarı kısımlarında Buloyda Sogde ve Mohe Türkesleri gösterir.[81] Eğer Mohe adının Mukrinlere ait olduğunu dikkate alırsak, Sogd'a Abarları bildirmelidir. Bu da yine Abarları (Aba) ve Hionitleri aynileştirir, yani Abarların ve Avarların (Avar-Han) aynı halk olduğunu gösterir. Çünkü Çin kaynaklarının Sogd'da Huni'nin hakim olduğu bilgisi Hionitlere bağlanır.[82] L.Gumilyev, Türkes hakanlığındaki Mukrinleri “sarı”, Abarları “kara” kavimlere bağlar ve X-XI. asırlarda Rusya'ya gelen Karakalpakların onların neslinden olduğunu gösterir.[83] Belirtmek gereklidir ki, Behistun yazılarında “kara” kelimesi, silahlı bağımsız ahaliye dahil olan halk – ordu manası ile izah edilmektedir.[84] Yuebanlara ait olan ve Hionitlerin “Kara” diye adlandırdığı Til çayı ve lokalize ettiğimiz Talas çayının yanındaki arazi XIX. asra kadar Karkar (Karakar) şeklinde adlandırılmış ve Kırgız toprakları olarak düşünülmüştür.[85]

Avrupa'ya gitmiş Avarların Kür çayının yakınlarında (Aparşahr) meskunlaşması bilgisine dönersek Kür çayı sahilinde Gargar

boylarının yaşaması[86] veya Avar menşeli Ksan Eristavlarının “Kara Kalhan” veya “İskender Seddi” denilen arazisindeki Aragvin’in Gürcü kaynaklarında “Kara”, “Kara Aragvi”, Avar kaynağında “Ceer ör” (“Kara çay”) adlandırılması veya Carın kendisine “Kara hisar” denilmesi[87] gibi bilgileri “Kara” adlanan Til ve Karakar ile karşılaştırarak ve “irsi merzban” sayılan Avarların ananevi “sınır muhafızı” rolünün “kara” hizmeti ile bağlantılı olduğunu söyleyebiliriz. Kaynaklar, XVI-XVIII. asırlarda Kafkasya’da güçlü siyasi nüfuza malik olan Car-Tala Avar birliklerinin “ta eskiden ülkenin uç noktalarındaki sınırlarını korumak bekçilik hizmetine karşılık” vergilerden muaf tutulmaları hakkında bilgiler verir ve “dağ bekçiliği” hizmetini belirtirler.[88]

Car-Tala bağımsız birlikleri XIX. asra kadar “sınır muhafızı” kuruluşunun arkaik şekli ve hususiyetleri ile askeri demokratik sistemini muhafaza etmişti. Bu arkaik unsurları Hurri bağımsız birliklerinin (ehelena) askeri değerleri[89] ve hepsinin Uhuan (Dunhu) birliğinin demokratik prensipleri ile karşılaştırabiliriz. Çin’in kuzey sınırlarının muhafızları statüsüne sahip olan “Doğu Barbarları” – Dunhu (Uhuan) muhtelif etnik elementlerden oluşmuş demokratik şehir-ordularından ibaret idi. Avrupa’ya gelmiş Avarlar da bu teşkilat sistemini korurlar. Avar hakanlığının terkibine Bulgarlar, Slavlar ve diğer tabi olmuş halklar dahil idi. P. Pelliot, Göktürk Avarların devlet kuruluşu prensiplerini ve bazı kuruluşlarını aldığını söyler. L. Gumilyev da Avarlar yalnız harp sanatında mahir olmadığını, onların diplomasi ve yönetim becerisi o devrin ihtiyaçlarına göre yüksek seviyede olduğunu belirtir.[90] Kafkasya’da “Merzban” fonksiyonunu taşıyan Serir (Avar) hakimi de Kumuk Kaytak gibi yönetimleri ihtiva etmekteydi. XVIII. asırda Car-Tala birlikleri askeri siyasi birliğin oluşumunda ise Avar, Zahur, Mugal (Türk), Gürcü (Yengiloy) etnik unsurları ve aynı unsurların Avarlaşmış tohumları da dahil idi.

II. asra kadar Türkistan’ın esas ahalisini Aslar (Aorslar) ve

Alanlar teşkil ediyorsa da, Hunların gidişinden sonra burada Hun, Mukrin, Siyenpi unsurlarını görürüz ki, bunlar da, daha çok sosyal terim olan Avar (“manee, “sedd”) unsurunda birleşir. Alan etnonimini de “Karan” (“dağlı”) terimi ve “dağ Karavulu” hizmeti veya Evro (Eburu) Hurri (Arap. “Hurr”-“azad”) birliklerine ait olan “Ehelenä” (“azadlar”) terimi ile ve kara hizmetini taşıyan bağımsız Avarlarla bağdaştırmak mümkündür.[91] V. asırda, bu karmaşık terkipli Avar birliğine bundan önce Hunlarla karışmış Ugor halklarının da dahil olduğu görülür. Bizans kaynakları Batı Sibirya’nın Ugor halklarının Abarlardan kaçarak Avrupa’ya geldiklerini yazar.[92] Ancak, gelen Ugor halklarının Hionit-Avar birliğine dahil oldukları görülmektedir. Çünkü, Theophilactus Simocatta 598’de Dyanku Han tarafından imparator Mevriki’nin yanına gönderilen Göktürk sefirlerinin Ugor İsyanını bastırmaları ve kurtulan 10.000 kişinin Batıya kaçarak Pannoniya’da Avarlara katılmaları hakkında bilgiler verdiklerini belirtir. Theophilactus Simocatta Avarların yanına Pannoniya’ya kaçan tayfaları Tarniah ve Kotzagir şeklinde adlandırarak onların Var Huni’nin kolu olduğunu belirtir ve Zebender boyunun da Var Hunni halkından olduğunu kaydeder.[93] Ancak, kaynaklar 585-603’li yıllarda Dalobyana ve Dyangu Buga-hana karşı Avarların (Aba) Tien-şan’dan çıkışları hakkında bilgiler verir. “Suy-şu” VI. asırda Abarları Güney Cungarya’da yaşayan halkların arasında, gösterir.[94] Bu bilgilerden Tarniah ve Kotzagir boyunun Hionitlerin terkipte Tien-şan’daki Avarların yanına gelerek Göktürlere karşı birlikte mücadele ettiğini tahmin edebiliriz. Bizans kaynaklarının İstanbul’a pola Avarların yanından Kermihionların sefirlerinin geldiği hususundaki bilgiyi de bununla açıklayabiliriz. Eğer, Avarlar Di boyları (badi – “ak di”) ile bağlantılıysa, Kermihionları (“Kırmızı Hion”) Di boylarının kolu olan Çidi (“Kırmızı Di”) ile birleştirebiliriz. Theophaner Hazar denizinin yanında yaşayan Avarların yanından Kermihionların elçilerinin gelmesini de belirtmektedir. Artamonov bunu Aral-Hazar arasında yaşayan Avarların topraklarını almış Göktürklerin onların adını “Kermihionlar” kendilerinin almasıyla ile izah etmektedir.[95]

Ancak, bu bilgide Avar topraklarına gelen Hunların (Çidi) Avarlarla karışması görülür. Çin'den gelen Hunların (Çidi) bir kısmı kaynak bakımından yakın olan Avarlarla Tarbagatay'da kalmış (Var-Hun), diğer kısmı ise Ugorlarla birleşmiştir Tarniah ve Kotzagir Ugor topraklarında kalmış olan Hun-Ugor karışımı olarak düşünülebilir. Zebender ise, bunların Hunlarla birlikte Avrupa'ya giden Ugor boyları olduğu görüşündedir. Theohilactus Simocatta'nın hadiselerle ilgisi olmayan Zebender boyunu belirtmesi, aynı boyu onların yakın tanıdıklarını gösterir. Zebenderi, Avrupa'da bilinen Venender (Nender) veya b.n.c.r. Bulgar tayfası ile mukayese eder.

Artamonov, Zebender halkını Kuzey Dağıstan'daki Hazar Semenderi'ne bağlar.[96] Avarların (Hionitlerin) Taugas'ta ve Mukrinlerin yanına kaçması bilgisi de, Tien-şan'daki Siyenpi-Mukrin-Avar birliği dikkate alınır, Taugastla ilgili "Tagaut" kelimesi "muhafız" anlamını verir ve muhtemelen, dağ geçitlerindeki garnizonları kastetmiştir. Pannoniya'daki Avarların yanına kaçan isyancılar, belirttiğimiz gibi, Tien-şan'dan İdil yolu ile değil güney yolu ile Kafkasya'dan geçerek Avrupaya gelebilirdiler.

Sonraki hadiselerde Avarların adına Tele isyanlarında rastlarız, bundan sonra ise onlar, Tele, Toba, Tibet halkları ile karışmış, Uygur, Kırgız, Kıpçak gibi boyların oluşmasına iştirak etmişlerdir.

Biz Avarların tarihinin kendisi kadar uzun gelişim yolunu izaha çalıştık. Bu yol Kafkasya'dan mı başladı Altay'dan mı? Bunu tarih belirleyecektir. Ancak, Avarlar Kafkasya ve Altayı birleştiren yollarda muhtelif devirlerin, muhtelif medeniyetlerin ve halkların birikimini toplayarak onu bazı Asya, Avrupa ve Kafkasya halklarına aktardılar ve ikinci kez yeniden Kafkasya'da şekillenip ortaya çıktılar.

Dr. Sevda A. SÜLEYMANOVA,

Azerbaycan Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü / Azerbaycan.

Alıntı Kaynağı: Türkler, Cilt: 2 Sayfa: 674-686

Dipnotlar:

- [1] Radosloviye Ksanskikh eristavov, sostavlennoye tsarem İrakliyem II i predstavlennoye İmperatritse Yekaterine pri zaklyučenje gruzino-russkogo traktatov v 1783 g; İstorya Gibbsona, ç. IV. SMOMPK (Kafkas tayfalarının ve yerlerinin tesviri için materialler toplusu) V. 22, 1897, s. 21;
- [2] S. S. Kakabadze, Kronika Ksanskikh eristavov naç. XV v. Pismennıye pamyatniki Vostoka, 1968, Moskova 1970, s. 107; 110-111; 121-122.
- [3] Peter B. Golden, Khazar studies, Bakü 1980, s. 37.
- [4] Car salnamesi (Arapçadan tercüme, giriş, şerhler ve geydler S. Süleymanova'nındır), elmi red. akad. Z. M. Bünyadov, Bakü 1977, s. 31.
- [5] Rus ve Japon alimleri VI. yüzyılda Türk hakanlığını kurmuş Göktürklerin Çin dilindeki "tu-kyu" adının rekonstruksiyacını- "türküt" berpa etmekle onu daha geniş spektri ahate eden lingvistik "türk" termininden ayırmışlar (Bu konuda bkz.: Gumilev L. N., Tri isçeznuvşikh naroda, Ritmı Yevrazii, Moskova 1993, s. 346-347).
- [6] Djuanşer Djuanşeriani, Jizni Vakhtanga Gorgasala (per. vvedeniye i prim. G. V. Tsulaya), Tbilisi 1986, s. 98.
- [7] M. İ. Artomanov, İstoriya Hazar, Leningrad 1962, s. 139; Brosset Histoire de la Georgia, s. 220-221.
- [8] L. M. Gumilev, Drevniye Tyurki, Moskova 1993, s. 37-38.
- [9] V. B. Kovalevskaya, Kavkaz i alanı, 1984, s. 134.
- [10] Yusif Cafarov, Gunrı i Azerbaydjan, Baku 1993, s. 99-100.
- [11] Bu konuda geniş bilgi için bkz.,: S. A. Süleymanova, "Anakhronizmi v mestnix istochnikakh", Şarkın aktual problemleri respublika konferansı tezisleri, Bakü 2001.
- [12] Takayshvili Y., "İstochniki gruzinskikh letopisey, Tri kroniki", SMOMPK, 1900, V. 27, s. 1-7.
- [13] S. T. Yeremyan, "Strana "Makheloniya" nadpisi Kaaba-i Zardusht", Vestnik drevney istorii, 1967, no. 4, s. 56; D. L. Muskhelishvili, İz istoricheskoy geografii Vostochnoy Gruzii, Tbilisi 1982, s. 80-85.
- [14] Sara Ashurbeyli, Gosudarstvo Shirvanshakhov, Bakü 1983, s. 63; Geografiya, izd. Sukri, s. 34, 39.
- [15] Feofilakt Simokatta, s. 161: Artamonov, s. 140-141.

- [16] Artamonov, s. 107, 140, 141; Gumilev, Drevniye Tyurki, s. 112, 142.
- [17] Artamonov, s. 144; Takayshvili, s. 17.
- [18] Eristav-serkerde (gürcü. "eri"-ordu), knyaz titulu.
- [19] Letopis Kartli, Tbilisi 1982, s. 40, 41; Djuansheriani, s. 107.
- [20] Gumilev L. N., Drevnyaya Rus i Velikaya Step, Moskova 1989, s. 33.
- [21] Bulunmuş olan avar kafalarının %80'inin avropeid, %20'sinin Batı Sibir zayıf mongoloid tipine uygun olduğu sonucuna varılmıştır (Gumilev L. N., Tısyachiletiye vokrug Kaspiya, Bakü 1991, s. 167).
- [22] Gumilev L. N., Tısyachiletiye..., s. 168.
- [23] Gumilev L. N., Drevniye tyurki, s. 35.
- [24] Richard Fray, Naslediye İrana, Moskova 1972, s. 80.
- [25] İordan, s. 118-121; Antomonov, s. 62; V. V. Bartold, Sochineniye, tom II, chast I, s. 180; N., Gumilev L.N. Tısyachiletiye..., s. 168; SMOMPK, v. 11, s. 7; K. V. Trever, Ocherki po istorii i kulture Kavkazskoy Albanii, Moskova 1959, s. 138-140.
- [26] L. A. Grindin, Drevneyshaya onomastika Vostochnıkh Balkan (franko-khetto-luviyskiye, franko-maloaziyskiye izoglossı), Sofiya 1981, s. 24.
- [27] O. O. Pritsak, "Protomongolı v Hazarskom Zakavkazye", Vsesoyuznaya konferensiya vostokovedov, Moskova 1991; Peter Golden, s. 36; T. M. Aytberov, Drevniy Hunzakn i Hunzakhtsı, Mkh. 1990, s. 28.
- [28] Artamonov 107, 108.
- [29] Dagestanskiye istoricheskiye sochineniya, Moskova 1993, s. 166; A. R. Shikhsaidov, Dagestanskaya istoricheskaya kronika "Tarih Dagestan" Muhamed Rafi, Pismennıye pamyatniki Vostoka, 1972, Moskova 1977, s. 112; A. Bakıhanov, Gyulistan-ı İrem, Bakü 1991, s. 22, 213.
- [30] Bu konuda bkz.: V. V. Bartold, Arabskiye izvestiya o rusakh; M. İ. Artamonov, 292-293, 365-384; L. N. Gumelev, Drevnyaya Rus..., s. 38-39, 157-158; Kunik-Rozen, İzvestiya al-Bakri i drugih avtorom o rusakh i slavyanakh, chast 1, SPb.

- 1878, chast 2, SPb., 1903; V. F. Minorskiy, İstoriya Shirvana i Derbenda, Moskova 1963, s. 54, 70-71, 148.
- [31] Bkz.: Artamonov, 406-411; 281; Peter B. Golden, Khazar studios, B., 1980, c. 219-221.
- [32] Strabon, Geografiya, XI, 8, 2, per. F. G. Mishenko, s. 521, N. Y. Bichurin, Sobraniye svedeniy, III, s. 161-162; Artamonov, s. 407; Bartold, s. 176, 178, 550.
- [33] S. P. Tolstov, Po sledam drevney Horezmiyskoy tsivilizatsii, Moskova 1948, s. 124.
- [34] W. Eilers, Der Name, I, c. 373; Fray, s. 80, 245.
- [35] K. V. Trever, Ocherki po istorii i kulture Kavkazskoy Albanii, Moskova 1959, s. 202; Gumilev, Drevniye tyurki, s. 133.
- [36] Ammian Martsellin, İstoriya, vıp. 1-3, Artamonov, s. 107
- [37] İ. M. Dyakonov, İstoriya Midii, Moskova 1956, s. 69.
- [38] Grindin, s. 24.
- [39] Letopis Feofana, s. 263; Artamonov, s. 130.
- [40] N. D. Miklukho-Maklay, Geograficheskoye sochineniye XIII v., s. 205-206; M. M. Atayev, Avariya v X-XV vv., Mkh. 1995, s. 87.
- [41] Didanu (martu) hakimi Karatu hurri şahzadesi Masat Huray için onun ağırlığında altın ve gümüş vermeye boyun olur (Mifologicheskii slovar, s. 277-278, 349-350). Burada amorey (didanu, lu- martu) ve hurri tayfalarının ittifakı ifade olunur (Dyakonov, Yazıki, s. 288), Yıldırım, rüzgarlar getiren ve gerble (şimalla) bağlanan Martu-Amurru ("gerbli", "varvar") mifini induist Marutları-yıldırım, tufan allahları ile kıyaslanabilir.
- [42] Gumilev L. N., Hunnı, Moskova 1960, s. 20-22; Arrian, Periopl Eritreyskogo morya, § 39, 49, 64; Dj. O. Tomson, İstoriya drevney geografii, Moskova 1953, s. 437-439; Bartold, s. 184-187.
- [43] Bartold, s. 185.
- [44] Sogd panteonuna dahil olan Farn (ved. "svar", İran. "khvar"-güneş) Güneş kültü ile ilgili olmuş ve görünür bu kültü bağlanan hevvarilik, zevvarlıkla anlam ilişkisi kesbetmiştir. Avarca "svar" (svardeze)-devr etmek, seyahet etmek

sözünün Hind-Avrupa, sami dillerinde de benzerleri var. Hind dilinde “tağir” manasına veren “sart” termininin menşeyi de, ola bilsin bu sözle ilgilidir.

[45] İstoriya narodov Severnogo Kavkaza s drevneyshikh vremyon do kontsa XVIII v. (otv. red. akad. B. B. Piotrovskiy), Moskova 1988, s. 78-80.

[46] Dyakonov, İstoriya Midii, s. 228.

[47] Bahaeddin Ögel, “Göktürk yazıtlarının “Apurim”leri ve “fu-lin” problemi”, Belleten, IX, no. 33, s. 64-67, 75, 84.

[48] Bahaeddin Ögel, s. 87.

[49] Ögel, s. 73.

[50] Trever, s. 102-103.

[51] Rusların başında Konstantinopol’e hücum eden İngvar Puteshestvenik mağlup olduktan sonra Serklanda, yani Kafkasya’daki Sarire yollarını (Melnikova Y. A., “Ekspeditsiya İngvara puteshestvennika na vostok i pokhod russkikh na Vizantiyu”, Skandinavskiy sbornik, t. 21, 1976, s. 74-88; Papaskvi Z. V., “Varangi gruzinskoy letopisi i nekotoriye voprosy russko-gruzinskikh kontaktov v XI v.”, İstoriya SSSR, 1981, no. 3, s. 164-172; Gumilev, Drevnyaya Rus, s. 294.

[52] Gumilev, Drevniye tyurki, s. 54.

[53] Likanla ilgili olarak belirtmek gerekir ki Kafkasya’da (Avarlar) “Lag” terimi her hangi bir hizmeti ifade etmiş, hem “Lakey” (“gul”), hem “Legat” (“yardımcı”) hem de “legion” (“silahlı birlik”) anlamlarına yakındır. Arap dilindeki “laga” (“lagga, alga”) kökü de “yetki vermek”, “görüşmek”, “karşılama”, anlamlarını verir. “Lek”, “Çerkez”, “Gazak”, “Saklab” kelimelerinin sosyal manaları hakkında bkz: Süleymanova S. A., “XVIII. asır Azerbaycan’da “sınır muhafızı”, Enstitüsü Tarihi- Tipoloji Paraleller Fondunda, Akademik, Z. M. Bünyadov’un doğumunun 75. Yıl Sempozyumu Materialları, Bakü 2000, s. 39-42.

[54] Bartold, s. 121, 185, 197.

[55] Bartold, s. 187, 814-815.

[56] Gumilev, Tri ischeznuvshikh naroda, Ritmi Yevrazii, Moskova 1993, s. 348-351; Gumilev, Tısyacheletiyeye..., s. 165-166.

[57] Bartold, s. 179-180.

[58] G. Y. Grum-Grjimaylo, Zapadnaya Mongoliya i Uryankhanskiy kray, t. II, Leningrad 1921, s. 138.

[59] Tolstov, s. 213.

[60] Gumilev, "Eftalitı i ikh sosedi v IV v.", VDI, 1999, no. I, s. 129-140; Ritmi Yevrazii, 358-363; Gumilev, "Eftalitı-gordsı ili stepiyamı", VDN, 1967, no. 3, s. 91-98, Ritmi Yevrazi, s. 375-376.

[61] Gumilev, "Eftalitı-gordsı...", 370-372; Gumelev, Hunnı, s. 12-15; 29-39; 45; Gumilev, Drevnyaya Rus, s. 515.

[62] Bartold, s. 180.

[63] Gumilev, Asya Avarlarını (Aba) mifolojik unsurlarla (Tursı) ilgili kılmaktadır (Gumilev, Tsyachiletiye, s. 166). Trolli, Tursı unsurlarla da abaaslarla, nartlarla, marutlarla, nirritlerle vs. "Kuzey İblisleri" ile aynı konu ve mazmun birliğini ifade eder.

[64] Gumilev, Drevniye tyurki, s. 84; Artamonov, Peter Golden, "Car salnamesi", s. 104-105.

[65] Kononov A. N., "Opıt analiza termina 'Turk'", SA., 1949, no. 1, s. 40-43.

[66] Grindin, s. 37-40; Grantovskiy, O rasprostraneniі iranskikh plemey na territorii İrana, İstoriya İranskogo gosudarbtva i kultury, Moskova 1971, s. 307.

[67] S. A. Süleymanova, Simvolicheskoye mışhleniye-osnova razvitiya mısli chelovechestva, İslam araştırmaları ("İrşad"), IX burakılış, Bakü 1999, s. 230-231; S. A. Süleymanova, Esse o vechnom ili istoriya mifov, akad. Z. M. Bunyadov adına Şarkşunaslık İnstitutun elmi arşivi.

[68] Kononov, s. 45; Grindin, s. 42-47.

[69] Tarku epitetine malik olan Zevsin adı latınca deus (deivos, dei. div, diva, diov...) frak. zifo (zi, zov), hett-luvi. siw (tiva, tiwat) sözlerine uygun olan-allah manaları ile izah olunur (Grindin, s. 42- 49).Avar dilinde "zob" sema anlamını taşımaktadır.

[70] Gösterilen mifler hakkında bkz.: Mifoloficheskiy slovar, Moskova 1991; X. E. Kerlot, Mifi narodov mira (v dvukh tomakh), Moskova 1988; Slovar simvolov, Moskova 1994.

[71] Bu forma hemin kultlu elagedar "taxt", "çekic", "klobus" (tigra xauda) "kub", "ana betni", "bade", "kelle" atributlarının kultivizasiyasına da sesep olmuştur. Arapça "taraka"- "yol açmak", "döymek" (demiri) köküne "tarık" – Dan ulduzu ("zerbeci"), "mıtraka"- çekic, "tarık" – yol, teriget (sufi ordeni) sözleri dahildir. Dan ulduzu bütün panteonlarda Hilaskarın, Hıristiyanlıkta İsanın, İslamda Allahın ipostası kimi zıxış edir. Keyyanilerle baclanan demirci-mag-padşah Kavi obrazının menşeyini de İran, Türk, Avar, Rus dillerinde ilk manasını korumuş "döymek" feline gedib çıxır (Türk. "köbe"- zireş; Avar. kabi-döymek; kebed-demirçi...).

[72] Artamonov, s. 407.

[73] S. A. Süleymanova, "Simvolizm i religiya", tezi Respublikanskoy mejvuzovskoy nauchnoy konferentsii, Bakü 2000, s. 103-105.

[74] İ. M. Dyakonov, Yazıki..., s. 113-116; 353-355; İ. M. Dyakonov, İstoriya..., s. 239.

[75] İ. M. Dyakonov, Yazıki Drevney Peredney Azii, Moskova 1967, s. 23; İ. M. Dyakonov, İstoriya Drevnego Vostoka, Moskova 1983, s. 91; Azərbaycan Tarihi (Az. EA. münbir üzvi İ. Aliyev'in red.), Bakü 1993, s. 34-35.

[76] Gumilev, Tısyacheletiyе, s. 167.

[77] Bartold, s. 813; Bahaeddin Ogel, s. 77-78

[78] Artamonov, s. 62.

[79] Bartold, s. 187.

[80] Feofilakt Simokatta, İstoriya (per. S. P. Kondratyeva), Moskova 1957, s. 160.

[81] Gumilyev, Tri ischeznuvshikh..., s. 351-352; Hunnı, s. 466.

[82] Artamonov, s. 107.

[83] Gumilev, Tısyacheletiyе, s. 166.

[84] Dyakonov, İstoriye Midii, s. 323, 332-335.

[85] Bartold, s. 101, 493, 536.

[86] Trever, s. 66, 308.

[87] David Bagrationi, İstoriya Gruzii, Tbilisi 1971, s. 171, 204, 214; "Car salnamesi", s. 43, 119; 108.

[88] J. Hanway, an historical account of the British Trade over the Caspian, London 1762; Leviatov V. N., Ocherki istorii

Azerbaydjana v. XVIII v., Bakü 1948, s. 66; Gürcü müellifleri Çartal etnonimini önce Ksani'de dahil olmakla bütün Kahetiya'ya (Kafkas Azerbaycansı'nın kuzey batı ticaret bölgesi) ait olduğunu gösterir; G. A. Melikishvili, K istori drevney Gruzii, Tbilisi 1959, s. 295; Leotin Mroveli (per. pred. i kom. G. V. Tsulaya), s. 65; Azerbaycan, Dağıstan ve Gürcistan arasındaki Car geçidinin ehemmiyeti askeri stratejik mevkiden başka, ticari maksatlı olduğu görülmektedir. Askeritarihçilerin fikrine göre Gilan-Şamahı-Heşterhan "İpek yolu" Kahetiya'nın yanından geçiyordu. XIX. asırda Car'da olmuş ilk seyyah kadın Karla Serena, Zagatala ve Şeki arasında hatta Amerikalı tacirlerine sık sık rast gelinen büyük ticaret yolunun olması hakkında bilgi veriyordu (Beradze G. G., Smirnova L. P., Materialı po istorii İrano-Gruzinskikh vzaimootnosheniy v nach. XVIII v., 1988, s. 86; Karla Sereni, "Menim Seyahetim", Gobustan, 1985, no. 4.

[89] Dyakonov, İstoriya Drevnego Vostoka, chast 1, Moskova 1983, s. 91; İstoriya Drevnego Vostoka, chast II, Moskova 1988, s. 78, 229, 244; O. İ. Konstantinov, Djaro-Belokanı do XIX stoletiya, s. 382; Bu konuda geniş bilgi için bkz.: Sevda Süleymanova, "Zagatala Arkeolojik Materyallerinde Car-Tala buluntularının sosyal iktisadi durumunun aks ettirilmesi", Haberler (Tarih, Felsefe, Hukuk serisi), 1997, no. 1-4, s. 77-79.

[90] L. Gumilev, Drevnyaya Rus..., s. 46.

[91] Aristov, Zametki, s. 310; Artamonov, s. 63.

[92] Artamonov, s. 62; 106. Abarları Okeanın (Balkaş'ın) yanından kovan halkın ise, eftalitler değil, Jujanlar olduğunu tahmin etmek mümkündür, Kaynaklar, Jujanların Abarları ve Mukrinleri sıkıştırmalarını ve aynı zamanda Yuebanları ve Eftalitleri (xua) Balkaş'ın yanından Güneye kovmalarını yazarlar (Bartold, s.179-180).

[93] Feofilakt Simokatta, s. 161.

[94] Artamonov, s. 107.

[95] Feofan Vizantiyete, s. 492; Artamonov, s. 107.

[96] Artamonov, s. 141. Taryhy makalalar